

թեան պէսպէս եղանակներուն մանրամասն գիտաց
վիճեալներն, կը տեսնուի նորաբայ մահմետական ի-
րաւագիտութիւնն¹։

Այս եւ Հայոց իրաւունքն, գեթ Հայոց մէկ
մասին՝ Կալիքիայի Հայոց իրաւունքը, իրաւունք մը՝
զոր երկայն դարեր կուտելով ընդդէմ գերմանական
օրինաց հաստատուն պահել չլսնային Հայք. իրաւ-
ունք մը՝ մեծագործ քաղաքակրթական ազգին,
որուն սակայն չէր շնորհուած խաղաղ քաղաքական
զարգացմամբ յառաջդէմ ըլլալ, որ մասնաւոր
իբրեւ խոր մը Արեւելեց ազգերուն մէջ թափան-
ցելով, եւ չափազանց զարգացընելով՝ ազգաց յա-
րաբերութեան զօգ պիտի ըլլար եւ ազգայնու-
թեանց անշարիչ որմը պիտի բառնար։

(Հարաւորեալ)

ԱՅԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ

ՓՈՓՈԽՈՒԹԻՒՆԷ ԲԵՐԶԵՐԵՆՑՈՅ ԺՈՂՈՎՈՅ ՔՅՈՒՆ Ի ՎԵՐ

Հատ ստարազգի ճանապարհորդք, որոնք
գլխաւորաբար այս դարուն մէջ շրջեցան Հայաս-
տանի այլեւայլ կողմերը, մտադիր եղած են նաեւ
Հայաստանի ինչ ինչ լճակաց եւ ծովակաց՝ ջրոյ
երեսին տեղատուութեամբ եւ մանրակրօնութեամբ
կրած մեծ փոփոխութեանց։ Այս փոփոխութիւնք
կը տեսնուին ի մասնաւորի երեք մեծ ծովակաց
վայր, որոնք ի միասին աղելք մը կը կազմեն, միջնա-
վայրը մանկ կամ Բոջնուտեց ծովը գնելով, իսկ
Կապուտան կամ Ուրմու եւ Գեղամայ լճերն աղելոյ
երկու բեւեռներն համարելով, որոնք իբրեւ իբր
2 լայնութեան աստիճանք հեռու կը դառնան։
Այս փոփոխութիւններն առած եւ ի մասնաւորի
քննութեան ՏՊ՝ Ռուպերտ, Սիկեր իւր հետեւեալ
նոր գործոյն մէջ, որ եւ Փոփոխութիւն Բաշկի-հայոց
Ժողովաց 1800էն ի վեր, նաեւ Երեւանից Եւրո-
պայտառաւ։ Վիեննա, 1888. 80, բովանդակին 80
էջ²։

Այս գրութիւնն նախ հրատարակուած եւ Վի-
ենայի Մշակոյցագրական Ընկերութեան Տեղեկա-
գրոց մէջ, եւ ապա առանձինն եւս հրատարակուած
նորամուտ փոփոխութեամբ եւ յաւելումներով՝ Հե-
ղինակին նպատակն եւ երկու բան ցուցնել. նախ
թէ կան իրօք այսօրիս փոփոխութիւնք Հայաս-
տանի լճակաց ջրոյ երեսին, եւ երկրորդ թէ ինչ
պատճառներէ յառաջ կու գան Բովանդակ գրու-
թիւնը շուր մաս աւելի. առաջինը մէջ (էջ 1—14)
վանայ, եւ երկրորդին մէջ (էջ 14—27) Արեւե-
րեան Հայաստանի եւ փոքր Հայոց լճերուն փա-
փոխութիւնք կը քննուին մանրամասնաբար. եր-
րորդ մասին մէջ (էջ 27—44) այս երեւոյթներուն
մեկնութիւն կը ջնայտալ հեղինակն, եւ վերջա-

պէս շորորդին մէջ (էջ 44—80) «Ընդհանուր
վիճայի փոփոխութեանց» վայր կը խօսի, մերթ ընդ
մերթ համեմատելով օտար աշխարհաց մէջ տես-
նուած երեւոյթները Հայաստանի ջրոյ նման երեւ-
ոյթներու հետ։ Ինչպէս այս բուսածներն յայտնի
եւ, մեզի աւելի հետաքրքրական ըլլալով առաջին
երեք մասին, անոց վայր կ'աւանդուինք մեր այս
տեսութիւնն, յաւելլով ի վերջը քննութիւն մ'այն
կարծեաց՝ որոնք հաւանական չեն երեւար մեզի։

Հեղինակն անմամբ պարտած չէ այս ծովա-
ներն, ուստի իւր քննութեանց համար կը օտկուի
գոհ ըլլալ այլեւայլ ճանապարհորդաց առած տե-
ղեկութիւններով, որոնք առաւել կամ նոսր
ճշգրտութեամբ կը նկարագրեն այն լճերուն շրջա-
կայքն, անոց գիրքն ու որդիութիւնը, փորձը-
ղեան այլեւայլ աւանդութիւններն անոց կրած
փոփոխութեանց նկատմամբ։ Իբրեւ աղբիւր քննու-
թեան կը ծառայեն նաեւ ծովագիտաց գիւղից եւ
զաւտաց՝ ծովակէն ունեցած հեռաւարութեան չա-
փերն, օրոյնցմ կընայ իմացուիլ ջրոյ որդիւնը
եւ նոսրացիւն, եւ վերջապէս այն լճերուն կրեաց եւ
շրջակայից տեղագրական տարեկաններն։ Մեր հեղի-
նակն այս ամէն աղբիւրներն ալ գործածել է, եւ
իւր փամբանկագրական-տեղագրական քննութիւն-
ներն նշեալին ընելու փոյլին յայտնի է այն պարա-
զայէն, որ 50էն աւելի այս նիւթոյս վայր գորդ
հեղինակաց առած տեղեկութիւններն իր առ մի
իւրաւ հետ համեմատած է։ Յիշեալ ծովակաց մէջ
գրեթէ խորշ ու գահ, կղզեկ եւ լճերակղզի չեն
մնացած՝ որ մանրամասն քննութեամբ ցուցած
ըլլայ թէ երբ ծագած, երբ որդաւոր է լճոյ ամե-
լոյն կամ թէ երբ վերադարձ ցարդացած՝ ծովակին
նուազելովն։ Իրաւագրութիւն մեր խօսքին, դեռեւ
հոս Արեւելք վայր հեղինակին բառն քննութիւնն,
որմէ կընաւն նաեւ այսպէս գաղափար կազմել այս
գրութեան կերպին վայր, «Պրանգի» այս ծովակին
այց ելլելուն յաջորդ ձմեռը, կ'ըէ (էջ 5), ծովակը
բարձրանալով անցաւ իւր եզերքներն, եւ 12 ամիս
վերջը ջրոյ երեսն այժմու բարձրութենէն 2 եարս
(1'8 մեզր) աւելի բարձր էր։ Յաջորդ երկու տարի-
ներն ալ նոյն ընթացքն շարունակուելով՝ ջուր իր
եզրագծէն արդէն 10—12 սար (feet, իբր 3 միւս-
շեւ 3'7 մեզր) վեր բարձրացած էր։ Անիկ ետքը
մինչեւ 1850 ընդհանրապէս անփոփոխ մնացած կ'ե-
րեւայ ջրոյն վիճակն, եւ յետոյ թէ եւ կամայ կամայ
բայց զգալարար նուազիւ պատճ է։ Լափուս³, որ
բայց կը պատմէ, կը յայտնէ նաեւ որ Արեւել 1838ին
ցամաքին հետ կապուած էր, բայց 1841ին արդէն
կղզեացած, եւ 1852ին երբ այց կ'աւ այս տեղի-
քը, նեղ՝ ¹/₁₀ միւս (150 մեզր) երկայնութեամբ
պարանցով մը կը կցեր ցամաքին հետ տարւոյն
մէջ 8 ամիս։ Տեղացիք պատմեցին որ այս պարա-
նոցն 1841էն ի վեր տարեկան բարձրակիւիտ (maxi-
mum) առնէ 1 եարս (0'9 մեզր) խորութեամբ ջուր
կը ծածկեր։ Նոյն տարեկանը Արեւելոյ գետաբեր-
ունց դէպ ի հիւսիս 1 միւս (1'5 քիլոմեզր) յա-
ռաւայտաւ ծովակն, եւ այսպէս Թորագլուխ գեղը

¹ Brant (1836), Journ. Roy. Geogr. Soc. X, p. 400.

² Loftus, Quarterly Journal Geological Society, XI (1885).

³ Հմմտ. իմ գործքն Ueber die Blutrache, S. 23.
* Die Schwankungen der hocharmenischen Seen
seit 1800, in Vergleichung mit einigen verwandten Er-
scheinungen, von Dr. Robert Sieger, Wien, 1888.

կարուեցաւ քաղաքին հաղորդակցութենէն եւ տնայ շէնքերն սոսկաւ վանի մերձակայ Աւանց (Սեփե) գետին, զոր Հուլի 1 եւ Պրսեղի կը յիշեն, բայց Լրֆուզուսի տակի կը եւ անոր համար Պրսեղ տալարահայտցոյն վրայ (1857) չէ նշանակուած: Հիւսիսային եզերաց վրայի Բուրջափ եկեղեցին, որ 1838ին 1 մլն հեռու էր եզերքէն, նոյն տանին կարծես գետաչափ (fluviometre, Pegel) եղած էր: Բարձրակիւնն ատեն 4 ոտք (1'2 մկր) չէր մէջ էր, իսկ Լրֆուզուսի տեսած ատեն՝ միայն 2 ոտք:

Այս ոճով նաեւ ամէն տարի ծովուն ունեցած բարձրութեան չափն ու եզերաց նաեւ գոյգի փոփոխութիւնը նշանակուած են, բնականապէս որչափ կարելի էր քաղել յիշեալ աղբիւրներէն: Հետազոտողներն էլ թէրեւս գիտնայ թէ ինչ հետեւեալ ժամանակ հասած է հեղեղեալին վանայ ծովակին վրայ բոստ գնումներէն: Իւր գնումներէն կը յիշատեն (էջ 10) որ Շոտլանդ 1710էն (*) վերջէ սկսած է ամիւ, 1750էն (**) ետքը նուազել, բայց 1800—1820 աստիճանի եւ ողորդել, ապա մինչեւ 1838 նորէն նուազելէն ետքը, մինչեւ 1841 վերստին բարձրեալ, եւ 1841—1850 անորդ հաստ ամանս վիճակին մէջ մնալ անփոփոխ: 1850—1852 անի տակէն ետքը, 1860ին ասեմներէն ամանս եւ վերջապէս 1878ին նուազել սկսած է, եւ անկէ ետքը 1882ին ի վեր ամիւ եւ ողորդել: Վերջնայն աստիճանէն կարող ենք ի վիպութիւն կոչել աղբիւրին նոր ճանապարհորդները: Իսկ վան քաղաքին ծովակէն ունեցած հեռավորութիւնն այս չափերով կ'ընտելուի (էջ 40): Սեն-Մարգարէ 1828ին 1/2 ժամ (= 2—3 քրժ.) կը գնէ. Հուլի 1840ին համար 1/3 հրատափ (lieues) (= 3—339 քրժ.), մինչ Միլիթինէն՝ 1862ին համար կը գնէ 1 քրժ., որուն հակառակ միւրեւ 1882ին Աւանցին մինչեւ վան 1/4 ժամ (= 3—45 քրժ.) կը համարի, որուն հետ էր միասին Միլիթինէն (էջ 202): Վանայ լճին շրջակայքի գտնուող փոքր լճերն ալ (որոնք եւ նազուէ, Խաչուէ, Աւին, Աւալի եւ ուրիշ քանի մը մօտ մօրատներ) միեւնոյն փոփոխութեանը ենթարկուել են ըստ այս գնումներէն (էջ 11—14):

Վանայ ծովակին վրայ, որ «չայց բարձրաշխարհէն սիրուն է» (էջ 14), խօսեալն վերջէ՝ կ'անցնի Ումայ լճին, որ 400 մկր աւելցած է, բայց նուազ կարութեամբ, եւ աստիճան աղբախառն՝ սակայն չէր

փոփոխութեանը կողմանէ կը համընթանայ առաջ. նոյն հետ, ինչպէս կը ցուցնեն հեղեղեալին քննութիւններն (էջ 14—20), միւրեւնս Գեղամայ ծովուն աւելի միջնաւոր համաձայնութիւն ունի իւր հիւսիսային գրից պատճառաւ: Արեւան լճակաց քան վանայ, որ հարաւային եւ ջրմէ կիկնայի աղբեղունութեան ներքեւ է եւ անց գետակներ կ'ընդունի իւր մէջ (էջ 21): Գեղամայ ծովակին անոյլ չէր լճակ մըն է այժմ եւ իրմէ գետակ մը ծագում կ'առնու. բայց եւ ասոր ջրերը նման փոփոխութեանը ենթարկեալ են, եւ երբեմն երբեմն մեծապէս բարձրացած եւ ողորդած են, թէպէտ, ինչպէս կը կարծէ հեղեղեալը (էջ 28), ապագային գաղափար պիտի նուազի լճակը հոսանք կանոնաւորուելով: Աւանցին մասնաբաժնէն արժանի են Դուլի կողմանէ լճակին վրայ եղած քննութիւններն (էջ 23—25): Այս լճակն այժմ կ'ընթացէ կ'առնուին, եւ նաեւ Դուլի խաղիւրջոս, որուն մէջ կը յիշուի որ Նոյն մասնաբաժնէն երեւն Դուլ անուամբ քեղք մը: Այս լճակին եւ իւր ողորդմանը վրայ կը գնէ նաեւ Գ. Ս. Սրուանտեանց. (Թորոս Աղբար, Հտ. Ա.) —

Հոս բնականապէս կը յառնէ խոզիթ՝ թէ Բիւշ է պատճառ այստիկ չէր մեծամեծ փոփոխութեանը: Կարեւորին անմար ժողովրդեան աւանդութենէն առեալ՝ որ այս ծովակներն միւս առիական ծովակաց հետ շրջանաւոր որոշ տարիներու մէջ կ'անցնէ կը նուազեն (համա. էջ 1 եւ 17). այլք կը համարին թէ Ումայ եւ վանայ ծովակներն ստորելիցելու կապակցութիւն ունին, որոնց խնունդ պատճառ կ'ըլլայ ողորդմանը. եղան որ որ հարաբերային աղբեղութեան կամ ծովակին յատակին բարձրանալուն, եւ կամ անոնց նման պատճառայ տուին (էջ 28), զորոք կը մտնէ մեր հեղեղեալ: Չնդունելով նաեւ այն կարծիքն որ այս ողորդմանը պատճառն ըլլայ արեւեակական անողորմելու նուազումն (էջ 29), ինքն միայն այս մեկնութիւնը կ'ընդունի թէ օտարածի աղբեղութիւնն ըլլայ այս երեւութից բուն պատճառն, աստիկ եւ կիկնայի փոփոխութեանը հետ սերտ կապ ունենան այս չէր փոփոխութիւնը, որով կը հաստատեն Հանի մէկ խօսքը՝, զոր իրեն բնաբան գտած է իւր գրութեան ճակատը, թէ «կոչեցեալ լճակները մասնաւոր յատկութիւն մ'ունին» որ ինքն չէր երեսն միւր փոփոխման ենթարկեալ եւ կը իւր բարձրանալ եւ կը նուազել ըստ շրջանաց եղաւ կամ ի խառն տարիներու, որոնք յիշեալ անդեռաւորտ երկրին մասնաւոր նկարագիր մը կու տանք:

Այս կարծիքը կը ջանայ ապացուցանել (էջ 30—38) համեմատելով Հայաստանի այս գոտուս մէջ ունեցած կիկնայի փոփոխութիւններն յիշեալ ծովակաց փոփոխութեանը հետ: Աւելի հետազոտողներն է այն՝ որ այս ողորդման եւ նուազմանը կ'ունենան անձեռն կապակցութիւն Հայկական եւ կովկասեան ձիւնայեղանց սառնալճեղանց (glaciers, Glatseher) հետ (էջ 39—44): Վերջապէս համե-

Ստորգիտման (Յղարկութիւնը, Վեներա, 1864, էջ 275) կը լինէ ծովակէն ալ եւ բարձրակին, ըստն է թէ անոր մէջ կ'ըլլայ լճակն է փոփոխութիւնը, որ փոքր կ'ըլլայ անոյլ նոյն անդեռել ըստ արեւմտեան փոփոխութեան: 1) Hann, Zeitschrift der österr. Gesellschaft für Meteorol. II, 115.

¹ Schulz, Mémoires sur le lac Van et ses environs, Journ. Asiatique, IX, (1840).

² Գ. Ս. Սրուանտեանց, Համով-Համով, Ս. Մանս: Մանուէլ Կ. Միլիթինէն, Ումայ-Սրուանտեանց, Մանս: Ե.

³ St.-Martin, Notice sur le voyage de Mr. Schulz. Paris, 1828, p. 10.

⁴ Millingen, La Turquie sous le règne d'Abdul Aziz, Paris, 1868, p. 23.

⁵ Wünsch, briefl. Mittheilungen, (1882) համար) եւս Mitth. der k. k. Geogr. Gesellschaft in Wien, 1885.

⁶ Ծովակին բարձրել մասանց վրայ այս տեղեկութիւնները կու տան ճանապարհորդը (էջ 19), 22-07% աղ կամ 19-05% քրժ. նազրին. 0-98% ծծմբաց, 0-52% քրժ. թխաւոր, ըստ ամեն 20-25% ճատատուն տարեք: Զեր Բուրջի ծովին երեք քառաւոր անկէ աղբախառն կը համար, իսկ Միլիթինէն կ'ընէ աղի քառաւոր: Հեղեղեալը վանայ ծովին բարձրել մասանց վրայ չէ խոզի, բայց եւ այս ըստ բարձրակին է, այնպէս որ ըստ Միլիթինէնի (Բ. էջ 203—5) Աւանցի բնակեց մեծ քաղաքն է բարձրակահարկէն, որն ասորն «Միլիթինէն» օրեւոր, կը խոսեն վան, Բաշէ, Գարափասան, Եալը: Արեւի Հ. Կերես

մատուցող Կապուղի ծովուն, Արալ լճին եւ ուրիշ աղբուքեան մինչեւ նաեւ ձկնախան լճերու փոփոխութիւններն (էջ 44—49), ինչպէս նաեւ այրեան եւ բորբ արեւմտեան, նա թէ եւ ամերիկեան լճերու շարժումներն (էջ 50—72) Տալիսեան ծովակայ Տէս, կը հետեւցնէ թէ «այս լճերն մեծաւ մասամբ փխռոյն փոփոխութիւններ կ'ենթարկեալ են, այլ այս առբերութեամբ, որ աշտիկեան լճերու վրայ նոյն փոփոխութիւնը աւելի աւելան կը զգալութիւն քան չայոց լճերունը, մինչ արեւմտեան լճերն նոյն փոփոխութիւններն աւելի փոփոխ կը կրեն (էջ 49)։ Իսկ ինչ ինչ զարտուղութիւններ, որ ընդ առաջ կ'ընեն, մկնկն կը ջնայ հեղինակն այլեւայլ պատճառաց տալով այն երեւոյթները (էջ 72—80)։ Կը մնայ միայն յիշել թէ այս գլուխի եւան մէջ կան նաեւ երեք տարեանը, որոնց առաջին երկուսն (էջ 42—43) կը ներկայացնեն Հայաստանի եւ օտար աշխարհաց լճակաց եւ ստանդակաց փոփոխութեանց համեմատութիւնը 1600էն մինչեւ մեր օրերն։ Իսկ երրորդը մեծագոյն վիճաբանական տարեկան մը ստանդակաց եւ լճերու փոփոխութեանց կըրտնկնէր (course) կը ներկայացնէ։ —

Տեսանք մինչեւ հիմայ այս գլուխի եւան կերպն ու բովանդակութիւնը։ Կը մնայ հոս քննել նաեւ քանի մը կարծիքներն, որոնք մեզ հաւանական չեն երեւար։ Էնդինակը հետեւեւելով Լւիֆուսի կը պատմէ թէ 1852էն իբր 140 տարի յառաջ, ուստի 1710էն թիւ մ'եղար՝ կորուստ ըլլայ Արճէշ ողորմաբ՝ ցամաքը, եւ 40 տարի կզի մնացած, մինչեւ որ իւր տեղի տալովը՝ նորէն կզած ցամաքին հետ։ Լւիֆուսին այս զեպը պատմողը իմայիլ Բեգ անուամբ մէկն է (էջ 2—3)։ Չունիք ընդգիւնալ թէ որ Արճէշ նաեւ անցեղը դարուն կզդեցեալ մնայ, ինչպէս եւ այսօր «կանգուն պարպով, դռնով, շուկայով, եկեղեցիով եւ միւսերով, զոր ջրհալսատեւ եւ ծովուն ջուրը եւ դարեւոցած է կզի մը, թայց ամրոյն» (Մամանայ, էջ 120), միայն թէ ժաւ մանակագրական փոփոխութիւն մ'ընելու է։ Վասն զի այն ժամանակն, յորում այս զեպն կը պատմուի, Արճէշ կը յիշուի կանգուն առանց յիշատակուելու անոր կզիւնային Բաղով ուրիշ աղբուքներն, բաւական է միայն յիշել այն հետաքրքրական ժամանակագրութիւնը, զոր Գ. Վ. Ստանիսլասեանց (Մամանայ, 339) հրատարակած է վանայ մէկ ձեռագրէն, որ վանայն է իր ջրկայտից ամենամանր զիպայց ալ Տաւրաքանոյ մըն է։ Այս ժամանակագրութեան մէջ կը յիշուի թէ յամի 1702 «Արգի փայշն եկն եւ զոր հաւաքեալ յԱրճէշ, յԱրճիւն եւ ի Բեքիւրոյն եւ թէ 1712ին (ՌճԿԱ) «Արճէշ զատուարն մուտ»։ 1714 (ՌճԿԿ) «Ի այն ամի խիստ... ցուրտ ձմեռն եղեւ, այնքան զի այն ամի անուամբ եւ իբրեւրէ՝ ի յըստի ի մէջ տանց պատուեցան... լուսայ որ յԱրճէշ ետգո՛ւ Ա. Էնար փեթի դուրուշ եւ եղեւ եւ մէկ փաթ խոտ Գ. Չէ. եւ Բ. խորձ խոտ՝ լաւ ուշնար մի տային, Կը պատմէ նաեւ յամի 1715 (ՌճԿԿ) ձեւակայ դաշ-

տին կուր ի մէջ խաչաքայ Զեհալ Բեգի եւ Մարթալայ փայշոյի, եւ կը յաւելու։ «Ի այն ամի յԱրճէշ քաղաքի... շորձ եղեւ եւ եկեղեցւոյ զմեթն անկաւ եւ ԼԷ. մարդ ի ներքեւ մնային»։ Եւ թէ «ՌճԿն (1716) շարիկ Մահմադ փայշոյն եկն։ սա հասեալ յԱրճէշ զորժողով եղեւ։ Այս վկայութիւններէն կը տեսնուի որ Արճէշ ապա եւ եւ առ պարզ կուտայ թէ մինչեւ 1716. մինչ ըստ Լուիֆուսի պատմութեան 1710էն թիւ մ'եղար կզդեցած էր, եւ անշուշտ այս պատճառաւ նաեւ անմարդի եղած պիտի ըլլար, ինչպէս եւ այսօր մոյն ողորման համար։ Ցարկաւաական եւ նաեւ թէ 40 տարի որդեղ ճնայէն ետեւ դեւ. բնակիչ ըլլար Արճէշ, ինչպէս 1770 (ՌՄԺԹ) կը յիշէ նոյն ժամանակագրութիւնն թէ «Գամաթ Հաւան փայշոյն եկն յԱրճէշ»։

Էնդինակն Արճիշ անուն մնայ այս տեղեւթութիւնը կու տայ (էջ 2), թէ «այժմ հասարակութեւն Արճիշ (Ardiseh) Գնտւանուիք։ Այսպիսի Արճիշ անուն չեն յիշեր հայ մատենագիրք եւ ժաւ նապարհորդք, այլ միշտ Արճէշ Գնտւանեան այս տեղն։ Այս անուն ամենահին եւ յայտնի յիշատակութիւնը կը գտնուի Բաղիկեանի արեւելական ժողովին արձանագրութեանց մէջ՝ «Արդիկ եղիւր կուտս Արճիշոյն» (Արճիշ, որ էթէ շնչանակէ Արճէշ Գնտւան, յայտնի կը ցուցնէ քաղաքին հետեւ թիւնն ու պայճանութիւնը։ Վեցերորդ դարուն վերջին ալ իբրեւ «քաղաք կը յիշուի Արճէշ Սերուսէն (այս. Գ. Բ. Գնտւանուրդ, 1879, էջ 93)։ Բայց արդէն քանի մը դար ետքը շատ ան չբացեալ ըլլալու է որ Գնտւան Գաւաթի (այս. Գ. Վ. Հասնագրեանց, Փարիզ, 1857, էջ 179) «Արճէշ անուն» նա թէ եւ «Արճէշ Գնտւան» կը կոչէ, թէպէտ նաեւ թիւ մը յառաջ անուանած էր «Գիւրաքաղաք»։ Եւ պատմութեան ընթացքին գիտնոր որ ամրոց եւս ուներ Զովհ. Կաթողիկոս (այս. Երուսաղէմ, 1843, էջ 69) «Ի գեղեցի Արճիշոյն Կ'ըսէ։ Արճէշ Գնտւանեան նաեւ Ընդիկ (Գիւրք Բ. Գ. Գ.), Լաւանիկեանց (այս. Վ. Ենեանի, 1844, էջ 21, 62), նոյնպէս Վարդան աշխարհադր, Բոսմայ Արճիւնի (այս. Կ. Պոլիս, 1852) եւ այլք։ Օտարագիրք ալ այս անուամբ կը յիշեն քաղաքը. Պաղովտեան (Անշ. Գիւրք Ե. Գ. Ժ. Ժ.) Արճիշ, թայց աւելի որդ կատանդին Պերփիլուսեան (De administrat. imper. Bonnae, 1840, Vol. III. cap. 44) «Αρσες Գնտւանեւ, զոր բերդ (χάστρον) կը յորընդէ, եւ նաեւ «Αρσες քաղաք» (τῆν Πολιτείαν τοῦ Ἀρσες)։ Արճիշ բերդը կը յիշէ ըստ վկայութեան Սէն-Մարգրէնի՝ նաեւ ձիհան-նիւմա (էջ 411, 312)։ Ատրի մասնակցութիւնը Արճիշ Գնտւանեան, այսպէս Բարբերեան (Ժամանակագրութիւն Ատրական, էջ 208, 212, 266, 452 եւ 544), եւ առ Առեմանեան (Bibliotheca orientalis, Tom. II. p. 252), նոյնպէս եւ Արաբեան Գաշի Գնտւանեան. այսպէս Ապտուլֆէտա ալաբաշադր. «նոյն Բաղիկեանց պատրիարքը Կ'ըսէ թէ ձիհանիւնի թագաւորեան թիւ մը յառաջ «եղեւ երկարաբար եւ տապալկեան իւրեւ եւ Արճէշ» و اجش و بخل

1 Արճիշէն Կէ-Խէ-Կ. Եւրոպէ, Ս. Ս. Բանի կը հաստատէ նաեւ Միքայիլեան, Մասն Ե. էջ 137։

2 M. J. Saint-Martin, Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie, Paris. 1818, Tome I, p. 196.

ցամաքակղզիներ Մանգիկերոյ ուր միայն ծովուն հա-
ջառաջ մասն վրայ է խաղը, յորում Ընծաբեայս
լեռը, Մանգիկերոյ եւ Ալմամար ու Աւսեր գիծացե
գիծացե կեցած շրեքկուսի մը կը կազմեն: Մանգիկերո
ըստանէ նոյն է Մանգիկերոյի եւ Մանածար Տիբե-
րի Տեա (հմտ. Ինճիսեան, Մեծ Հայք, էջ 160—
170): Միւս կղզիներն ալ յետայ կը յիշեն. «Աւ-
սերանդ» յեղի ծովուն Բոնուեաց, յորում կղզիք
Չքատան, եւ Լիմն եւ ցամաքակղզիներ Սփի եւ Ա-
ւեստական, յորոց միայն Չքատան անծանօթ կը
մնայ: Աճերեւայ թէ Հիւստան լճակն աւելի կղզեա-
շատ էր: Նոյն աշխարհագիրն ծովակին նոյն-ի-նոյն
ալ երեւի կղզի կը յիշեն. (էջ 31.) «Բոնուեիք ունի
յիւս Գոմանուն ծով կղզին երեք, զԱրծկեդն եւ
զԵրիպանին եւ զՏրեքան, որոց վերջինն անծանօթ
է, իսկ առաջինն՝ անշուշտ այսօրու Արճիկէ մօտ,
այսօր չկայ: Ընդ Հանքապէս նոր ձաքորդք է կղզի
կղզին կը դնեն, միայն մտադուր թիկեան արծանին այն
է որ Սարգիսեան Արծկէի Հարաւակողմը եւ Բարա-
կաշտիկի ճշգրիտ արեւմտեան կողմը կը դնէ Տիկա-
կղզի մը, որ նոյն է անշուշտ Երիպան Տեա. եւ իրեք
ալ ճշգրիտ այս տեղը կը յիշեն Թովման Լեքմանին
«Տիկապ վանքը» մը որ թիկեան կղզեայն վրան էր:
Չեմ գիտեր թէ ինչ ստուգութիւն ունի
Վիւն ճանապարհորդին կարծիքը՝ թէ Երիւսարբ
մէջ Վանք գիւղին ճիշդ արեւելքն ճշգրտաւ թիկեան
կղզեայն վրայ դասուած Սոսի գիւղին քան անանն
ըլլայ Չարի (Tsorhi) որմէ առիթ տանելով Հեղե-
նակը կը Համարէ թէ Սոսի անունն անոր մերձակայ
Սոսի կը կարգուած վանքին շփոթուած ըլլայ (էջ 8), որ
անկարելի չէ: Միայն թէ ազգային Տիբե եւ նոր ճաւ-
րորդք թէ զՍոսի եւ թէ զՎ. Կարապետ զոր զոր
կը յիշեն ասանց շփոթանալու, Հաւանական չէ նաեւ
Էշիլ ըսածը (Schill, Journ. Roy. Geogr. Soc. VIII.
p. 66 եւ 69) թէ Արաբիկ կոչուի նաեւ Աղմա-
մար, որով կ'ուզէ Հեղենակը մեկնել Եղբորբերի տօն
կարծիքը թէ զԱղմամար նման հայ Բոսիս-էֆէրէ
Լեքմանին յիշեն, որ իրականաւոր է: Նմանք է թէ
ինչ կ'իմանայ Հեղենակը (էջ 3), երբ Պրանտի Հա-
մար կ'ուզէ թէ Կասի կղզեայն Charpanak վանքին
(1742): Ար թորում ուրիշ քանակի կարծիքները:
Հեղենակին մեծապէս պիտի նպաստէին ազ-
գային ուղեւորութիւնը, թէ՛ն անունն ունենալը,
եւ յիշէ անգամ որ ինճիսեան (էջ 4) եւ քանի
մ'անգամ գլ. Ն. Սարգիսեան (էջ 7, 9), բայց ոչ
ուղղակի, այլ արիւղ աղբիւրներէ. առաջինը Սեն-
Մարտինի վկայութիւնն է. եւ երկրորդը Քլեքերգինը:

Յ. Տ.

ՄԱՏԵՆԱՌՈՍԱԿԱՆ

ԳՐԻՆՈՒՆ «ՄԱՏԵՆ»

Մատենայ Հոգեւոր Հաւակին վրայ քանի մը
գիտաբանութիւններ ըրած ըլլալով, առիթ տու-
աւ անոր Յ. Նանամակային Արեւելի (Թ. 1410)
միջոցաւ՝ Հաւակին ի կողմն եւ ընդգէմ մեր ըսած-
ներուն Համառօտիւ պատասխանն ապաւ. պա-
տասխանատուութիւն մը՝ որուն ոճն ու կերպը
կրնայ իբր աղետութեան եւ Հանդարտ չափաւ-
որութեան օրինակ տրուիլ գիտնական զննմանը:

Մեր գիտաբանութիւններն, որոնք յայտնի է
թէ կոչու են անհարթ սխալներու յանդիմանու-
թիւնը չէին, այլ մասնագիտաց աղընալ մանր
յուշարարութիւնը, որպէս որ գրութիւնէն կը-
ցանք գուշակել, իբր խոստացածանութիւն կամ
աւելորդ ներութիւնը եւ purismes առնուած են:
— Թեւեւ չենք զննար՝ Տիբե լեզուն արդի գա-
ղափարաց յարմարեցնելու չափաւոր ազատու-
թիւնն, սակայն կը զգուշացնենք որ այս ազա-
տութիւնը չարարաց գործածելու առիթ չտրուի.
Վասն զի Տիբե լեզուներն իւրաքանչիւր իւր աս-
տիճանին մէջ՝ կատարեալ թէ անկատար, կը
կազմեն ամբողջ մը, որուն վրայ յաւելուածներն
որպէս զի անոր ազունքն ըլլան, կայ ընտարութեան
մէջ զգուշաւորութիւնն ապահով մը: Դատական
կանոնաւոր լեզուի աշակերտ մը Տարի է որ Հաւ-
անի թէ լաւ է յայտ գիշ մ'աւելի խոստացա-
հանը (rigoriste) ըլլայ, քան թէ թոյլ մերթ
ընդ մերթ խոստանալը:

Արդ չափազանց խոստացածանութիւն չէր,
կարծենք, երբ Խնուս-էֆէր, Գորոսոս-էֆէր բառե-
րուն կազմութեան Համար՝ «Հայերէնի ոգւոյն
Հակառակ» ըսինք, որուն Համար Մեծապատիւ
Յօդուածագիրը կ'ըսէ. «Բայց մենք ընդհակա-
ռակն կը Համարինք թէ պսպսկ կարծելն է ընդ-
դէմ հայերէնի խնամոց. վասն զի Հայերէն լեզուի
մէջ թէ՛ ոչ միայն թէ ոչ նշանակէ, այլ եւ

՝ Գորոսոս-էֆէր պիտի Համարուին անուշա՛ղ երբ
մեր զարմանք յայտնենք, զոր օրինակ թէ ինչու արդեօք
սոյն բառի վրէժն պնդելի խոստարում ասան է այսօր
նաեւ ընտր գործարք մէջ՝ որով՝ ոչ թէ յանձնի այլ գրե-
թէ անպիտի կանոնաւ միշտ եւ միշտ յետագայ գործածուի,
պսպսկ. «Մարմն եր սոյն, կարծենք սոյն, ոչ հայերէնի,
որ ասոր լեզուաց զաստարութիւնն է եւ ոչ հայերէնի:
Ասկէ քանի մը քար յառա՛ծ Հայերէնի նշանակարաց
բայց ոչ միշտ՝ կը գրենք խորհրդի նմանութեամբ «Գաւիթ
սոյն» եւ աստապի՛ն է եւ նոյն պայտ արարարութիւն մէջ
սոյն-ի-նոյն եղան է երբեք. պէք. dependant, pourtant:
Յօդուածագիրը չափազանց պահանջ չենք՝ թէ՛ն աս ըն-
տր նախին ուղեղը բողբոջ, որոնց քով Հաւի իբր բաց-
առութիւն կը նշմարուի լաւ եւ լաւ ցանցոս սոյն
յետագայ. աստի եւ ըստ նախնեցի խոսքի է ասոր յա-
նախութիւնը:

՝ St. Martin, Notice sur le voyage de Mr. Schulz, Paris, 1828. p. 10.
՝ Kiepert, Ի լրագրին Berliner Zeitschrift 1869.